

Identifying and Determining the Attributes of Iranian-Islamic Information Context's Manuscript from the Point of Information and Knowledge Organization

M. Mohammadi Ostani¹| M. Cheshmeh Sohrabi²
A. Shabani³| A. Asemi⁴| S. M. Taheri⁵

Received: 27, Dec. 2018

Accepted: 2, Feb. 2019

Purpose: To identifying and determining the attributes of the Iranian-Islamic information contexts' manuscripts from the point of information and knowledge organization.

Methodology: The research was considered as a developmental-applied research that done content analysis method. The attributes (data) of Iranian-Islamic information context's manuscripts were extracted by using the Delphi technique and Documentation method. 14 experts in the field of manuscripts studies, and information and knowledge organization were selected by targeted sampling. A questionnaire was also used to identifying the attributes of the Iranian-Islamic information context's manuscript.

Findings: To description and organization of the Iranian-Islamic information context's manuscript are needed 19 main attributes and 224 sub-attributes. The main attributes are: title, author, type of manuscript, originality, classification, identifier, holdings, access condition, custody, content structure, transcription, subject, correction, rights, language, related objects, Certificates of transmission (*Ijāzah*), Physical description, and Note.

Conclusion: The results of this research can be used to create a useful metadata application profile for describing and organizing of Iranian-Islamic information context's manuscript, especially in the electronic environment. For researchers provides appropriate access points to improve accessibility to these valuable resources, which will lead to the development of manuscriptology and the increase of relevant scientific outputs.

Keywords:

manuscripts, attribute, Iranian-Islamic information context, description and organization of information, manuscriptology

DOI: 10.30484/našinfo.2019.2310

1. PhD Candidate, Knowledge and Information Science, University of Isfahan, mmohamadiostani@gmail.com
2. Associate Professor, Knowledge and Information Science, University of Isfahan (Corresponding Author), mo.sohrabi@edu.ui.ac.ir
3. Professor, Knowledge and Information Science, University of Isfahan, shabania@edu.ui.ac.ir
4. Associate Professor, Knowledge and Information Science, University of Isfahan, asemei@edu.ui.ac.ir
5. Assistant Professor, Knowledge and Information Science, Allameh Tabataba'i University, taherismster@gmail.com

شناسایی و تعیین ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی از دیدگاه سازماندهی اطلاعات و دانش

مرتضی محمدی استانی^۱ | مظفر چشمه‌سهرابی^۲
احمد شعبانی^۳ | عاصفه عاصمی^۴ | سیدمهدی طاهری^۵

دریافت: ۹۷/۱۰/۰۷ پذیرش: ۹۷/۱۱/۱۴

۱. دانشجوی دکتری علم اطلاعات و دانش‌شناسی،
دانشگاه اصفهان

mmohamadiostani@gmail.com

۲. دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه
اصفهان (نویسنده مسئول)

mo.sohrabi@edu.ui.ac.ir

۳. استاد گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه
اصفهان

shabania@edu.ui.ac.ir

۴. دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه
اصفهان

asemi@edu.ui.ac.ir

۵. استادیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه
علامه طباطبائی

taherismster@gmail.com

هدف: شناسایی و تعیین ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی برای توصیف آنها از دیدگاه سازماندهی اطلاعات و دانش.

روش‌شناسی: این پژوهش توسعه‌ای-کاربردی با روش تحلیل محتوا انجام شده است. با استفاده از روش اسنادی و فن دلفی، ویژگی‌های (داده‌های) نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی استخراج و تنظیم شد. ۱۴ متخصص و صاحب‌نظر در حوزه‌های نسخه‌پژوهی و سازماندهی اطلاعات و دانش با روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. همچنین از پرسشنامه برای شناسایی ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی استفاده شد.

یافته‌ها: برای توصیف و سازماندهی نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی، ۱۹ ویژگی اصلی و ۲۲۴ ویژگی فرعی نیاز است. ویژگی‌های اصلی عبارت‌اند از: عنوان، نویسنده، نوع نسخه، اصالت، رده‌بندی، شناسگر، موجودی، شرایط دسترسی، حفاظت، ساختار محتوا، استنساخ، موضوع، تصحیح، حقوق نسخه، زبان، اشیای مرتبط، اجازه (گواهی نقل)، مشخصات ظاهری، و یادداشت.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش حاضر می‌تواند برای ایجاد یک پروفایل کاربردی فراداده‌ای جهت توصیف و سازماندهی نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی به‌ویژه در محیط الکترونیکی به‌کار رود. همچنین نقاط دسترسی مناسبی برای بهبود دسترس‌پذیری به این منابع برای پژوهشگران فراهم می‌کند که به پیروی از آن، توسعه مطالعات نسخه‌پژوهی و افزایش تولیدات علمی مربوط را به‌دنبال خواهد داشت.

کلیدواژه‌ها

نسخ خطی، ویژگی، بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی، توصیف و سازماندهی اطلاعات،

نسخه‌شناختی

مقدمه

بی شک نسخ خطی به عنوان بخشی از میراث مکتوب گذشتگان، نقشی بی بدیل در شناسایی فرهنگ، تمدن، و علوم گذشتگان دارد و همیشه پژوهشگران علوم مختلف به آن توجه کرده‌اند. هیچ آمار دقیقی از تعداد نسخه‌های خطی موجود در جهان اسلام در دست نیست. براساس پژوهش‌های انجام‌شده، ترکیه و ایران بیشترین تعداد نسخ خطی را در میان کشورهای اسلامی دارند (افضلی، ۱۳۸۷) و بیش از نیمی از نسخ خطی اسلامی در پنج کشور ترکیه، ایران، هند، مصر، و عراق قرار دارد (کسائی، ۱۳۸۳). نسخ خطی فارسی و فهارس آنها علاوه بر ایران در کتابخانه‌های بسیاری از کشورها و مناطق جغرافیایی از جمله شبه‌قاره هند (خلیلی، ۲۰۰۳)، پاکستان (آمن و شفیق، ۲۰۰۹)، بلژیک (بودن، ۲۰۱۶)، روسیه (متقی، ۱۳۹۵)، بوسنی و هرزگوین (اسزنتو، ۲۰۱۲)، و حتی ایالات متحده آمریکا (گاسک، ۲۰۰۴) نیز وجود دارد.

از زمانی که فرهنگ اسلامی-ایرانی در قرن سوم هجری شکل گرفت سازماندهی منابع و نسخ رواج یافت؛ اما شیوه‌های نوین توصیف نسخ خطی بعد از انتشار قواعد فهرست‌نویسی نسخ خطی کتابخانه کنگره در سال ۱۹۵۴ شکل گرفت. این قواعد و استانداردها برای توصیف نسخ خطی عمدتاً متأثر از بافت اطلاعاتی مسیحی-غربی تدوین شده بودند؛ در حالی که تدوین دستورعمل‌ها و رهنمودهایی برای توصیف نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی نیاز بود. به طور مثال، کتابخانه دانشگاه پرینستون به عنوان یکی از مراکزی که بیشترین نسخ خطی اسلامی را دارد، برای توصیف نسخ خطی فقط ۱۸ الی ۱۹ ویژگی را در پیشینه‌های کتاب‌شناختی نمایش می‌دهد که این امر، نشان از شناخت سطحی نسبت به نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی دارد.

فهرست‌نگاران اسلامی برای توصیف نسخ خطی شیوه‌ای سنتی را در پیش گرفتند که فهرست‌ها در دو بخش کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی ارائه می‌شدند. این فهرست‌ها، تفاوت‌هایی در محتوا و میزان ارائه اطلاعات دارند که پژوهش‌های عمرانی (۱۳۸۵)، عظیمی و نازی (۱۳۹۰)، و غالی نصر^۱ (۲۰۰۹) به این امر اذعان داشته‌اند. نتیجه این تفاوت‌ها، یکدست نبودن پیشینه‌هاست. عواملی از قبیل نداشتن تحصیلات دانشگاهی، ماهیت پژوهشی نسخ خطی (عظیمی و نازی، ۱۳۹۰)، نبود ابزارهای مستندسازی نام‌ها و موضوعات (مطلبی، ۱۳۹۲)، نبود قواعد و استانداردی واحد (نازی و قاسم‌پور، ۱۳۹۰)، و وجود تاریخ‌های متفاوت در نسخ (نبوی، فدایی، و نقشینه، ۱۳۹۳) سبب یکدست و یکپارچه نبودن توصیف نسخ خطی بافت اطلاعاتی

1. Khalidi
2. Ameen & Shafique
3. Bauden
4. Szántó
5. Gacek
6. Ghali Nasr

ایرانی-اسلامی شده است. یکدستی و یکپارچگی اطلاعات مندرج در پیشینه‌ها، نقش مؤثری در بازیابی و شناخت بهینه کاربران خواهد داشت.

با توجه به نفوذ و گسترش فناوری‌های نوین اطلاعاتی و حرکت کتابخانه‌ها به سمت دیجیتالی‌سازی منابع، و لزوم ایجاد سازوکارهای مرتبط با محیط اطلاعاتی جدید، طرح‌هایی در این زمینه نظیر «رمزگذاری متن»^۱ برای رمزگذاری متون الکترونیکی به قالب ماشین‌خوان منتشر شد (اید و اسپربرگ مک‌کوین^۲، ۱۹۹۵) که بخشی از آن برای کدگذاری نسخه‌های خطی وجود داشت که بسیاری از پایگاه‌های نسخ خطی، ویژگی‌های آن را استفاده و تأیید کردند (ال‌بانی، بن‌لیمان، رایز، و ال‌مخفی^۳، ۲۰۰۹؛ دی^۴، ۲۰۱۰). همچنین بعضی از عناصر استانداردهای فراداده‌ای نظیر مادس^۵، متس^۶، و هسته دوبلین^۷ برای توصیف و سازماندهی نسخ خطی در محیط وب استفاده شد (عربگری، ۱۳۹۶). این امور نشان‌دهنده شناسایی نکردن جامع ویژگی‌های نسخ خطی و همچنین نبود انسجام در بیان و استفاده از آنها در توصیف نسخ خطی از دیدگاه سازماندهی اطلاعات و دانش است.

با توجه به وجود قواعد و استانداردهایی که در سطح جهان برای سازماندهی منابع اطلاعاتی به‌طور عام و نسخ خطی به‌طور خاص طراحی و تدوین شده است، طرح یا سازوکار مشخصی وجود ندارد که نیازهای خاص نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی را برآورده کند. نسخ خطی ایرانی-اسلامی ویژگی‌های خاص خود را دارد که از نسخ خطی قرون وسطی و غربی متمایز می‌شود و بیشتر استانداردها و قواعد موجود نیز بر ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی مسیحی-غربی متمرکز است. ویژگی‌هایی نظیر اجازات، مقابله و بلاغ، و تصحیح در نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی گسترده‌تری دارد. سنت حاشیه‌نویسی نیز به‌ویژه در قرون ۱۰ و ۱۱ قمری بسیار متداول بوده است که در نسخ خطی غربی کمتر دیده می‌شود. از ویژگی‌های مهم نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی، کارهای هنری و تزئینی در نسخ است که توصیف این تزئینات برای شناسایی آنها حائز اهمیت است. از این‌رو، ضروری است ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی برای توصیف بهتر و بی‌نقص آنها شناسایی و تعیین شود. بنابراین هدف اصلی پژوهش حاضر، بازنمایی کامل ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی با هدف توصیف درست و جامع برای درک و شناخت بیشتر آنها از دیدگاه سازماندهی اطلاعات و دانش است. در راستای تحقق این هدف، اهداف دیگری نظیر یکدستی و انسجام در توصیف و سازماندهی نسخ خطی به‌ویژه در محیط اطلاعاتی جدید و لزوم

1. Text Encoding Initiative (TEI)
2. Ide & Sperberg Mc-Queen
3. El Bannay, Benslimane, Rais, & El Makhfi
4. Day
5. Metadata Object Description Schema (MODS)
6. Metadata Encoding and Transmission Standard (METS)
7. Dublin Core

توجه به ویژگی‌های این محیط و نیز افزایش نقاط دسترسی و در نتیجه یافت‌پذیری و دسترس‌پذیری بیشتر آنها برای پژوهشگران مدنظر قرار گرفت.

پژوهش‌های زیادی درباره توصیف و سازماندهی نسخ خطی و دست‌نوشته‌های قدیمی غربی انجام شده است. پژوهش‌هایی نظیر جوردانوس، لاورنس، هجس، و تاپمن^۱ (۲۰۱۲) و سندرسون، آلبریتن، شومر، و ون دِ سُمپل^۲ (۲۰۱۱) که برای دسترس‌پذیری و توصیف خودکار نسخ خطی انجام شده است و با روش داده‌های پیوندی به‌طور خودکار، فراداده‌های مرتبط با نسخه‌شناختی اسناد را استخراج می‌کند نشان از بهره‌جویی مناسب از فناوری‌های اطلاعات و فراداده، در دسترسی و توصیف نسخ خطی دارد. بیشتر پژوهش‌های انجام‌شده اخیر مبتنی بر طرح رمزگذاری متن است. یکی از بهترین نمونه‌های طرح نسخ خطی در سطح جهان، طرح مینو اسکریپت‌ریوم^۳ (اوهلیر^۴، ۲۰۰۸) نیز مبتنی بر همین طرح است. در جهان اسلام نیز چندین پژوهش مبتنی بر این طرح انجام شده است که این پژوهش‌ها، طرح رمزگذاری متن را برای توصیف و سازماندهی نسخ خطی بافت اطلاعاتی اسلامی مناسب، اما کافی ندانسته‌اند؛ زیرا برای هدف دیگری طراحی شده است و تمام ویژگی‌های نسخ خطی اسلامی را پشتیبانی نمی‌کند.

پژوهش‌های انجام‌شده درباره نسخ خطی فارسی در ایران به دو بخش عمده تقسیم می‌شود: بخش اول، شامل پژوهش‌هایی نظیر فریدونی و عمادی (۱۳۹۰)، تیموری‌خانی، اکبری‌داریان، و کشاورز (۱۳۹۰)، انوار (۱۳۸۱؛ ۱۳۸۵؛ ۱۳۸۹)، پیش‌نمازاده (۱۳۸۱)، و خانی‌پور (۱۳۷۸) است که اصول و قواعد توصیف و سازماندهی نسخ خطی و عناصر مهم آن را تبیین می‌کنند. این پژوهش‌ها به‌نوعی با توجه به سبک و نگاه شخصی یا سازمانی به مقوله فهرست‌نگاری تدوین شده‌اند. بیشتر آنها فقط به تبیین عناصر و بایدهای فهرستی مناسب مبادرت کرده‌اند که به‌نوعی مبنای کار بیشتر فهرست‌نگاران کنونی است. بیشتر این پژوهش‌ها به توصیف و سازماندهی نسخ خطی در محیط اطلاعاتی جدید و تعیین ویژگی‌های جامع آنها توجهی نداشته‌اند. بخش دوم، ناظر بر به‌کارگیری و تطابق پیشینه‌های نسخ خطی فارسی با استانداردهای توصیفی، محتوایی، و فراداده‌ای موجود است؛ از جمله پژوهش‌های عربگری (۱۳۹۶)؛ نبوی و همکاران (۱۳۹۳)؛ فخری سعادت (۱۳۹۳)؛ بنی‌اقبال، وزیرپور کشمیری، و عزیززاده‌فر (۱۳۹۳)؛ عربگری، کربلا‌آقایی کامران، و رضایی شریف‌آبادی (۱۳۹۲)؛ غلامحسین‌زاده (۱۳۹۰)؛ عظیمی و نازی (۱۳۹۰)؛ خوشبخت و خسروی (۱۳۸۸)؛ و عمرانی (۱۳۸۵).

1. Jordanous, Lawrence, Hedges, & Tupman
2. Sanderson, Albritton, Schwemmer, & Van de Sompel
3. Manu scriptorium
4. Uhlir

مرور پیشینه‌ها نشان داد بیشتر پژوهش‌های حوزه نسخه‌های خطی بر انطباق پیشینه‌های نسخ خطی با استانداردها و همچنین تعیین عناصر ضروری برای توصیف نسخ خطی و ایجاد کاربرگه استاندارد فهرست‌نویسی تمرکز دارد. این امر نشان می‌دهد یکدستی در استفاده از استانداردهای محتوایی و فراداده‌ای در توصیف نسخ خطی وجود ندارد؛ زیرا بعضی از این فراداده‌ها یا استانداردها تناسب چندانی برای توصیف نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی ندارند. به‌طور کلی، تاکنون پژوهشی برای شناسایی و تعیین ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی اسلامی انجام نشده است و در مواقعی برخی مراکز و کتابخانه‌ها دستنامه یا شیوه‌نامه‌ای برای خود تدوین کرده‌اند که بیشتر آنها نیز متناسب با محیط اطلاعاتی جدید نیست. نخستین گام در این زمینه، شناسایی و تعیین ویژگی‌های ضروری برای توصیف نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی از دیدگاه سازماندهی اطلاعات و دانش با توجه به بافت اطلاعاتی جدید است که هدف پژوهش حاضر نیز در همین راستاست.

روش‌شناسی

این پژوهش از نوع توسعه‌ای-کاربردی بود؛ زیرا در پی تعیین و شناسایی ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی برای توصیف و سازماندهی است؛ اما به‌شیوه تحلیل محتوا انجام شد. بدین منظور، نخست پیش‌نویسی از ویژگی‌های ضروری برای توصیف و سازماندهی نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی با روش اسنادی^۱ استخراج و سپس با استفاده از فن دلفی^۲ و در دو مرحله نسبت به تکمیل آن ویژگی‌ها اقدام شد.

۱۴ نفر از متخصصان و صاحب‌نظران حوزه‌های نسخه‌پژوهی و سازماندهی اطلاعات و دانش جامعه آماری این پژوهش بودند. با توجه به دانش و مهارت در حوزه نسخه‌شناختی و فهرست‌نگاری در بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی و تخصص در حوزه فراداده از سوی دیگر، ترکیب اعضای پنل متشکل از متخصصان حوزه‌های نسخه‌پژوهی و سازماندهی اطلاعات و دانش بود. روش نمونه‌گیری، هدفمند بود. از این رو، سعی شد متخصصان نسخه‌پژوه از مراکز و کتابخانه‌های بزرگ کشور نظیر آستان قدس رضوی؛ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران؛ کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس؛ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛ کتابخانه آیت‌الله مرعشی؛ کتابخانه آیت‌الله بروجردی؛ مجمع ذخائر اسلامی؛ مؤسسه کتابشناسی شیعه؛ و استادان دانشگاه حضور داشته باشند. به‌منظور گردآوری داده‌ها، پرسشنامه به‌نحوی طراحی شد که

1. Documentary

2. Delphi

ویژگی‌های اولیه نسخ خطی شامل عناصر کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی فهرست‌های کتابخانه‌های بزرگ کشور، نظرات فهرست‌نگاران درج‌شده در منابع اطلاعاتی، فصل چهار قواعد فهرست‌نویسی انگلواامریکن، و عناصر قالب فراداده‌ای مارک ایران را شامل می‌شد.

فرایند گردآوری داده‌ها به این شکل بود که در مرحله نخست پنل دلفی، ویژگی‌های گردآوری‌شده براساس روش اسنادی، در قالب سیاهه واری برای اعضای پنل فرستاده شد. پرسشنامه ۳۱ ویژگی اصلی و ۲۱۹ ویژگی فرعی با ساختار سلسله‌مراتبی (ویژگی‌های فرعی و فرعی‌تر در سه سطح) داشت. در این پرسشنامه، مناسب بودن و میزان اهمیت ویژگی‌ها در قالب مقیاس لیکرت پنج طیفی سنجش شد. بخشی نیز برای ذکر ویژگی‌هایی که در پرسشنامه به آنها اشاره نشده بود در نظر گرفته شد. پس از دریافت پاسخ‌نامه، مفید بودن و میزان اهمیت ویژگی‌ها، با هدف توصیف و سازماندهی نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی - اسلامی تجزیه و تحلیل شد. میانگین ۳ و بالاتر برای هر ویژگی، به‌عنوان سطح اتفاق نظر در نظر گرفته شد. بعضی از ویژگی‌های اصلی و فرعی (۱۶ ویژگی اصلی و ۲۵ ویژگی فرعی) به‌علت تناسب نداشتن، ارزش (میانگین) کمینه، یا هم‌پوشانی با سایر ویژگی‌ها، طبق نظر متخصصان و صاحب‌نظران پنل حذف و تعدادی از ویژگی‌ها (۲۹ ویژگی فرعی) نیز جابه‌جا شد. همچنین پنل دلفی، شماری از ویژگی‌های اصلی و فرعی را پیشنهاد دادند که به پرسشنامه اضافه شد (۴ ویژگی اصلی و ۳۰ ویژگی فرعی). در مرحله دوم دلفی پس از اخذ نظرات و اعمال اصلاحات، پرسشنامه به‌منظور تأیید نهایی ویژگی‌های جدید ارسال و نظرات و پیشنهاد‌های اصلاحی دریافت و اعمال شد.

یافته‌ها

به‌منظور رسیدن به هدف پژوهش، پرسشنامه حاصل از پنل دلفی در دو مرحله تجزیه و تحلیل شد. نتایج این فرایند، تعیین ۱۹ ویژگی اصلی و ۲۲۴ ویژگی فرعی بود. از آنجاکه شناسایی و تعیین ویژگی‌ها در اولویت بود، ترتیبی برای ذکر ویژگی‌ها در نظر گرفته نشد. ۱۹ ویژگی اصلی عبارت بودند از:

عنوان، نویسنده، نوع نسخه، اصالت، رده‌بندی، شناسگر، موجودی، شرایط دسترسی، حفاظت، ساختار محتوا، استنساخ، موضوع، تصحیح، حقوق نسخه، زبان، اشیای مرتبط، اجازه، مشخصات ظاهری، و یادداشت.

شایان ذکر است بعضی از ویژگی‌های اصلی، ویژگی فرعی ندارند یا پاره‌ای

از ویژگی‌ها، ویژگی فرعی سطح اول یا دوم یا سوم سلسله‌مراتبی هستند. ۶۰ ویژگی فرعی در سطح اول، ۸۲ ویژگی در سطح دوم، و ۸۲ ویژگی در سطح سوم سلسله‌مراتب شناسایی شد. در ادامه، هر کدام از ویژگی‌های اصلی و فرعی نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی تبیین می‌شود.

۱. عنوان: اهمیت ویژگی عنوان در نسخه‌های بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی حتی از نویسنده هم بیشتر است؛ درحالی‌که در بافت اطلاعاتی غربی، ویژگی نویسنده اهمیت بیشتری داشت. دلایلی از قبیل تواضع علما و نویسندگان، اظهارنکردن نام نویسنده به دلایل سیاسی و اجتماعی، و غرض کاتبان را می‌توان نام برد که اهمیت محتوا و عنوان نسبت به مؤلف در سنت ایرانی-اسلامی بیشتر است. در سنت اسلامی بعضی از نویسندگان، با عناوین آثارشان شناخته می‌شوند نظیر محمدحسین نجفی که با عنوان صاحب جواهر شناخته می‌شود. در این ویژگی، تعداد ۷ ویژگی فرعی (سطح اول) شناسایی شد. این ویژگی‌ها عبارت‌اند از: عنوان اصلی (برای آثار ترجمه‌ای)، عنوان فرعی، عنوان قراردادی، عنوان به زبان دیگر، عنوان برابر، عنوان به نقل از کاتب، و عنوان تهیه‌شده توسط فهرست‌نویس. شماری از این ویژگی‌های فرعی در سایر منابع اطلاعاتی، نظیر کتاب نیز وجود دارد. عنوان قراردادی، ویژگی‌ای برای ارتباط میان آثار وابسته به یک اثر مانند ترجمه، برگزیده، و شرح کاربرد دارد. همچنین بعضی از فهرست‌نویسان به چگونگی رسیدن به عنوان تهیه‌شده توسط خودشان نظیر تجسس یا استقرای علمی، مطابقت و مشابهت متن، ماهیت نسخه، و وابستگی اشاره می‌کنند.

۲. نویسنده: در بیشتر مواقع نام نویسنده در نسخه ذکر شده است؛ اما در بعضی اوقات فهرست‌نویس با استقراء، تطبیق آغاز و انجام با کتب مشابه، شناخت امضاء و جز اینها به نام نویسنده می‌رسد که نحوه رسیدن به نام را طی یادداشتی ذکر می‌کند. نکته مهم در این ویژگی، مستندکردن با فهرست‌های معیار نظیر بانک مستندات کتابخانه ملی ایران، برگه‌دان مستند مجازی بین‌المللی^۱، و... است که در بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی کمتر به آن توجه می‌شود.

۳. نوع نسخه: نسخه‌های خطی را به لحاظ محتوا می‌توان به دو دسته کلی «تک‌متنی» و «مجموعه» تقسیم‌بندی کرد. مجموعه‌ها در نسخه‌های خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارند و تعداد آنها در خور توجه است. مجموعه‌ها به شکل رساله، منشآت، مرقعات، جنگ (سفینه)، و بیاض هستند که شناخت آنها بسیار مشکل و گاهی ناممکن است.

۴. **اصالت:** اصالت و ارزش نسخه‌ها در بافت اطلاعاتی اسلامی-ایرانی با عبارتی نظیر نسخه اصل (مُسوده و مُببِضه)، نسخه فرع (رونویس)، یا نسخه اساس بیان می‌شوند. نسخه اصل همان‌طور که از نامش پیداست نسخه‌ای است که به دست خود مؤلف کتابت شده (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰) و به لحاظ اصالت و ارزش از معتبرترین نسخه‌هاست. نسخه اصل بر دو گونه مُسوده و مُببِضه است. مُسوده همان نسخه اولیه به خط مؤلف است که خط خوردگی و جرح و تعدیل‌ها در آن نمایان است و نسخه مُببِضه، پس از تکمیل نسخه توسط خود مؤلف یا کاتبی خوش‌نویس کتابت می‌شود. بیشتر نسخه‌های موجود در بافت اطلاعاتی اسلامی-ایرانی از نوع نسخه‌های مُببِضه است. نسخه فرع نیز نسخه‌ای است که به خط مؤلف نیست و از روی نسخه اصل کتابت شده است. نسخه اساس نیز نسخه‌ای است که از نظر ضبط منطقی کلام و چگونگی تدوین نزدیک به نسخه مؤلف است (فدایی، ۱۳۸۶).
۵. رده‌بندی: منظور شماره یا نشانگری از طرح‌های معتبر نظیر رده‌بندی کنگره یا دیویی است که برای بازیابی و دسترسی به نسخه فیزیکی داده می‌شود.
۶. **شناسگر:** از این ویژگی برای شناسایی و بازیابی نسخه استفاده می‌شود. به عبارت دیگر، هرچیزی نظیر DOI که باعث دسترسی فیزیکی یا دیجیتالی به نسخه شود.
۷. **موجودی:** شماره یا نشانه‌ای که یک سازمان یا کتابخانه، به هر نسخه اختصاص می‌دهد و نشانگر تعداد موجودی از یک نسخه است. شماره ثبت و شماره ثبت قبلی، ویژگی‌های فرعی موجودی هستند. از آنجاکه نسخه‌های خطی همانند کتاب‌ها شناسگر بین‌المللی (نظیر شابک) ندارند، شماره ثبت یا بازیابی که مراکز یا کتابخانه‌ها به آنها می‌دهند به عنوان شناسگرهای محلی به کار می‌روند. ممکن است نسخه خطی از مکانی به مکان دیگری منتقل شود و هر مرکز یا کتابخانه، شماره‌ای به آن اختصاص دهد که ذکر آنها در توصیف نسخ خطی اهمیت دارد.
۸. **شرایط دسترسی:** این ویژگی برای توصیف شرایط و محدودیت‌های دسترسی به نسخه است که سازمان یا کتابخانه با توجه به نفیس بودن یا وضعیت نسخه، وضع می‌کند. دانستن این شرایط و محدودیت‌ها برای پژوهشگران و سازمان سودمند خواهد بود.
۹. **حفاظت:** منظور توصیف فعالیت‌هایی نظیر عکس‌برداری، انتقال، یا نمایش که برای حفاظت نسخه انجام می‌شود.
۱۰. **ساختار محتوا:** این وجه، ویژگی‌های ناظر بر ساختار محتوای نسخه را تبیین و

توصیف می‌کند که ویژگی‌های فرعی آن در دو سطح، در جدول ۱ نشان داده شده است:

جدول ۱. ویژگی‌های فرعی ساختار محتوا

ویژگی اصلی	ویژگی فرعی (سطح اول)	ویژگی فرعی (سطح دوم)	
ساختار محتوا	افتادگی		
	پیش‌آغاز		
	آغاز	افتادگی	شکل هندسی
			زبان
			افتادگی
	انجام		شکل هندسی
			زبان
			افتادگی
	پس‌انجام		
	سرفصل		
	سرفصل آخر		
	انجامه	افتادگی	
			شکل هندسی
			زبان

مطابق جدول ۱، ویژگی‌های (سطح اول) آغاز، انجام، و انجامه، ویژگی‌های فرعی (سطح دوم) افتادگی، شکل هندسی، و زبان دارند که در ادامه، هر یک از ویژگی‌های ساختار محتوا تبیین می‌شود. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

ذکر افتادگی محتوای نسخه سودمند است. به علت دسترسی نداشتن عموم به نسخه، ارائه بخشی از آغاز و انجام برای بررسی تفاوت و تشابه با سایر نسخ، سودمند خواهد بود. در نسخه‌های خطی بیشتر دو نوع آغاز (شروع) و دو نوع انجام (پایان) وجود دارد. آغاز برای شروع مطالب نسخه، انجام برای اتمام متن اصلی یا سخنان مؤلف، و انجامه برای پایان کتابت نسخه و سخن کاتب به کار می‌رود. در بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی بسیاری از این آغازها یا انجامه‌ها به اشکالی نظیر مثلث، مثلث وارونه، مربع، و برگ و گل با رنگ‌های متفاوت کتابت شده است که ذکر آنها به لحاظ رویکردهای زیبایی‌شناسانه مفید و سودمند است.

۱۱. استنساخ: منظور توصیف ویژگی‌هایی است که به امور نگارش و پیشینه نسخه

اشاره دارد که در جدول ۲، ویژگی‌های فرعی استنساخ نشان داده شده است.

جدول ۲. ویژگی‌های فرعی استنساخ

ویژگی اصلی	ویژگی فرعی (سطح اول)	ویژگی فرعی (سطح دوم)	ویژگی سوم (سطح سوم)
استنساخ	کتابت	کاتب	تاریخ شروع
		تاریخ کتابت	تاریخ پایان
			ماده تاریخ
			مکان کتابت
	نونویسی	کاتب نونویس	تاریخ شروع
		تاریخ نونویسی	تاریخ پایان کتابت
			ماده تاریخ
			مکان نونویسی

با توجه به جدول ۲، ویژگی فرعی (سطح اول) کتابت، ویژگی‌های فرعی (سطح دوم) کاتب، تاریخ کتابت، و مکان کتابت دارد و ویژگی فرعی تاریخ کتابت، ویژگی‌های فرعی (سطح سوم) تاریخ شروع، تاریخ پایان کتابت، و ماده تاریخ دارد. ذکر نام کاتب از ضروریات است. گاهی نسخه‌های چند کاتب دارد و بخش‌های مختلف، توسط کاتبان مختلف نوشته شده است که با ذکر بخش به آنها اشاره می‌شود. گاهی اوقات، کاتب موفق به اتمام تحریر نمی‌شود و نسخه را کاتب دیگر به اتمام می‌رساند که به آن کاتب نونویس گویند. تاریخ و مکان کتابت یا نونویسی نیز نشانگر هویت تاریخی و مکانی آن است که بیشتر در انجامه نسخه ذکر می‌شود. تاریخ کتابت در بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی با تقویم‌های متفاوتی از جمله قمری، شمسی، میلادی، یزدگردی، جلالی، و سلطانی ذکر می‌شود که اشاره به آنها سودمند است. تاریخ کتابت ممکن است با حوادث، جنگ‌ها، تاریخ پادشاهی و فرمانروایی حاکمان، و مانند اینها بیان شود. در برخی مواقع نیز به‌طور رمزگونه بیان می‌شود که به آن ماده تاریخ گویند.

۱۲. موضوع: این ویژگی، همانند منابع دیگر نظیر کتاب برای بازیابی مهم است. فهرست‌نویسان نسخ خطی به‌علت ناآشنایی با سرعنوان‌های موضوعی، با توجه به شناخت خود نسبت به نسخه، موضوعی را انتخاب و تخصیص می‌دهند. حتی

ممکن است که به یک موضوع واحد، اصطلاحات متفاوتی داده شود و کنترل واژگانی انجام نمی‌گیرد که یکی از اشکالات فهرست‌نویسان نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی است.

۱۳. تصحیح: ویرایش در نسخ خطی معادل عمل تصحیح است. بدخوانی یا افتادگی‌ها در استنساخ نسخ، دست‌کاری متن به دلایل سیاسی و اعتقادی توسط کاتب و انتقال به نسخه دیگر، ضرورت تصحیح نسخه را فراهم می‌کند. شیوه‌های مرسوم تصحیح در نسخ خطی مقابله، سماع، و قرائت است. ویژگی‌های فرعی تصحیح در جدول ۳ ذکر شده است.

جدول ۳. ویژگی‌های فرعی تصحیح

ویژگی اصلی	ویژگی فرعی (سطح اول)	ویژگی فرعی (سطح دوم)
تصحیح	مقابله	مقابله‌گر
		کاتب یادداشت مقابله
		مکان مقابله
		تاریخ مقابله
		نشانه مقابله (بلاغ)
	سماع	مُسمع
		سماعگر (سماعون)
		منقول عنه
		مکان سماع
		تاریخ سماع
	قرائت	قاری
		مکان قرائت
		تاریخ قرائت

در مقابله، نسخه کتابت‌شده را با نسخه اصل یا نسخه معتبر دیگر، تطبیق، تکمیل، و تصحیح می‌کنند. در سماع و قرائت نیز نسخه توسط کاتب یا شخص دیگری برای مؤلف و یا دانشمند آن علم، قرائت و به این شکل اشتباهات و اغلاط آن تصحیح می‌شده است. مقابله و سماع، دلیلی بر صحت و قدمت نسخه است. ذکر مکان، زمان، و افراد دخیل در این فرایندها از ضروریات نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی است.

۱۴. حقوق نسخه: منظور از این ویژگی، شخص یا سازمانی است که حقوق نسخه یا منبع را در اختیار دارد. ویژگی‌های فرعی حقوق نسخه در جدول ۴ ذکر شده است.

جدول ۴. ویژگی‌های فرعی حقوق نسخه

ویژگی اصلی	ویژگی فرعی (سطح اول)	ویژگی فرعی (سطح دوم)	ویژگی سوم (سطح سوم)		
حقوق نسخه	مالک حقوقی				
	مالک	نسبت با مؤلف			
		موقعیت علمی مالک			
	نشانه مالکیت				
	یادداشت مالکیت				
	مهدی‌الیه				
	مهدی‌الیه کاتب				
	ارث				
	وقف	واقف			
		موقوف‌علیه یا ذی‌نفع			
		موقوف			
		محل وقف			
		نشانه وقف	شکل نشانه		
			سجع نشانه		
			نام نشانه		
موقعیت نشانه					
منع تهیه					

مالک حقوقی، سازمانی است که نسخه در اختیار و بهره‌برداری اوست و با ویژگی مالک نسخه که در زمان‌های قبل می‌زیسته‌اند، متفاوت است. ممکن است کسی هم مالک نسخه و هم مالک حقوقی آن باشد. یکی از ویژگی‌های مهم در توصیف نسخ خطی این بافت، مالکیت نسخه است. یک نسخه ممکن است طی سال‌های متمادی مالکان مختلفی داشته باشد که این امر می‌تواند سبب اعتبار و اصالت بیشتر نسخه شود. برخی مالکان، تاریخ، شرایط، و چگونگی تملک را طی یادداشتی در نسخه ثبت می‌کردند. در سنت ایرانی-اسلامی، نسخه به سفارش یا حمایت شخصی نوشته می‌شده و کاتب آن را در یادداشتی ذکر می‌کرده است. به شخصی که نسخه به سفارش یا حمایت وی نوشته می‌شده، مهدی‌الیه گویند. یکی از سنت‌های اصیل اسلامی، سنت وقف است که در نقل و انتقال و تملک و استفاده از نسخ، کاربرد فراوانی دارد. وقف‌نامه‌ها، متنی مختصر و گاهی مفصل هستند و بیشتر همراه با مهر وقف ذکر می‌شوند. این نکات طی یادداشتی ذکر می‌شوند. ویژگی‌هایی همچون واقف، موقوف، موقوف‌علیه یا ذی‌نفع، محل و نشانه وقف، و منع تهیه نیز از ویژگی‌های فرعی وقف هستند که مدنظر فهرست‌نویسان است.

۱۵. زبان: این ویژگی در توصیف بیشتر منابع اطلاعاتی به کار می‌رود. ویژگی‌های فرعی

زبان عبارت‌اند از: زبان اصلی، زبان میانجی، زبان حاشیه، زبان یادداشت، و زبان ترجمه.
۱۶. **اشیای مرتبط:** این ویژگی یکی از ویژگی‌های ارتباط‌دهنده است و بیشتر متناسب با بافت اطلاعاتی جدید است که دو ویژگی فرعی (سطح اول)، قالب‌های مرتبط، و نسخه‌های مرتبط دارد. در جدول ۵ ویژگی‌های فرعی اشیا مرتبط ذکر شده است.

جدول ۵. ویژگی‌های فرعی اشیا مرتبط

ویژگی اصلی	ویژگی فرعی (سطح اول)	ویژگی فرعی (سطح دوم)	ویژگی سوم (سطح سوم)	
اشیای مرتبط	میکروفیش		تهیه‌کننده	
			شماره ثبت	
			تاریخ تهیه	
			مکان تهیه	
			محل نگهداری	
			ویژگی‌های فنی	
	میکروفرم			تهیه‌کننده
				شماره ثبت
				تاریخ تهیه
				مکان تهیه
				محل نگهداری
				ویژگی‌های فنی
	قالب‌های مرتبط			تهیه‌کننده
				شماره ثبت
				تاریخ تهیه
				مکان تهیه
				محل نگهداری
				ویژگی‌های فنی
	نسخه عکسی			تهیه‌کننده
				شماره ثبت
				تاریخ تهیه
				مکان تهیه
				محل نگهداری
				ویژگی‌های فنی
نسخه الکترونیکی			تهیه‌کننده	
			شماره ثبت	
			تاریخ تهیه	
			مکان تهیه	
			محل نگهداری	
			ویژگی‌های فنی	
نسخه‌های مرتبط	حاشیه		محشی	
			مقدار حاشیه	
			مکان تحریر حاشیه	
	ترجمه			تاریخ حاشیه‌نویسی
				مترجم
				تاریخ ترجمه
			سبک ترجمه	

این ویژگی به‌عنوان ابزارهای پیونددهی میان موجودیت‌هایی از نوع نسخه خطی توجه کرده که از دیدگاه سازماندهی دانش، ویژگی مهمی است. به‌علت شرایط خاص نسخ خطی، تهیه نسخه‌های پشتیبان و ذخیره‌سازی در سایر قالب‌ها مانند میکروفیلم،

میکروفیش، نسخه عکسی، و نسخه دیجیتال مدنظر است. برای توصیف هر کدام از این قالب‌ها، ویژگی‌هایی نظیر تهیه‌کننده، شماره ثبت، تاریخ و مکان تهیه، محل نگهداری، و مشخصات فنی در نظر گرفته می‌شود. همچنین در بعضی از نسخ خطی این بافت به نسخ مرتبط اشاره می‌شود که ممکن است رابطه وابستگی یا جزء و کل با نسخه داشته باشد. در سنت فهرست‌نگاری ایرانی به شرح، حاشیه، ترجمه و مانند آن در قالب یادداشتی اشاره می‌شود. در این بافت اطلاعاتی، نسخه‌های خطی زیادی درباره کتاب مقدس قرآن و ترجمه‌های آن وجود دارد. از این‌رو، ویژگی‌هایی مانند مترجم، تاریخ و مکان ترجمه، سبک ترجمه، محشی، مقدار حاشیه، و زمان و مکان حاشیه مهم تلقی می‌شود.

۱۷. **گواهی نقل (اجازه):** اجازه در این بافت، یادداشتی است که پس از پایان سماع یا قرائت متن از سوی مؤلف یا استاد برای شاگرد نوشته می‌شود و گواهی توانایی نقل قول و تعلیم آن نسخه را می‌دهد. **مُجیز**، **مُجاز**، و تاریخ اجازه از ویژگی‌های فرعی اجازه است. به شخص اجازه دهنده، «مُجیز» و به شخصی که اجازه برای او صادر شده است «مُجاز» گویند.

۱۸. **مشخصات ظاهری:** یکی از ویژگی‌های مهم در بخش نسخه‌شناختی، توصیف دقیق مشخصات ظاهری است؛ زیرا هر نسخه ویژگی‌های منحصر به فرد خود را دارد که در جدول ۶ ارائه شده است.

جدول ۶. ویژگی‌های فرعی مشخصات ظاهری

ویژگی اصلی	ویژگی فرعی (سطح اول)	ویژگی فرعی (سطح دوم)	ویژگی سوم (سطح سوم)	
مشخصات ظاهری	قطع	کاغذ		
		متن		
		جلد		
	رنگ	کاغذ	درون جلد (اندرون)	
		جلد	آستریدرکه	
			روکش	
			عطف	
			متن	
			حاشیه	
			آغاز	
		مرکب	انجامه	
			اجازه	
				وقف نامه
		تعداد صفحات		
		رکابه	موقعیت	
خط	خط	نوع خط		
		اندازه خط		
		کیفیت خط		
	مواد همراه			

مشخصات ظاهری، ۶ ویژگی فرعی (سطح اول) دارد که به هر یک از آنها اشاره می‌شود:

قطع نسخه به‌اندازه و ابعاد فیزیکی آن اشاره دارد. توصیف قطع و اندازه نسخه به جهات توصیفی، اموالی، و... اهمیت ویژه‌ای دارد. رنگ به‌کاررفته در متن، کاغذ، و جلد نیز برای نشان‌دادن کارهای هنری و تزئینات و برجسته‌کردن برخی محتویات است.

در نسخ خطی، صفحه‌شماری برگ‌ها مرسوم نبوده و به‌منظور حفظ ترتیب برگ‌ها، کلمه اول برگ بعدی را در آخرین سطر برگ قبلی می‌نوشتند. به این کار در اصطلاح، رکابه گویند. رکابه‌ها برای کنترل ترتیب برگ‌ها در نسخه‌ها از ضروریات هستند و به‌دلیل اهمیت نوع خط، فهرست‌نگاران نسخ خطی آن را بررسی می‌کردند. در برخی مواقع از نوع خط، تاریخ تقریبی کتابت یا دوره حیات کاتب یا نویسنده به‌دست می‌آید. از این‌رو، شناسایی انواع خطوط نسخه‌نویسی اسلامی که به اقلام سته معروف هستند مهم خواهد بود. از ویژگی‌های خط نیز می‌توان درجه و اندازه خط را نام برد.

۱۹. یادداشت: معمولاً در نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی علاوه بر متن اصلی، نوشته‌هایی در حواشی، ابتدا، انتها، یا صفحات میانی نسخه وجود دارد. این ویژگی برای ذکر هر مطلبی که در بخش‌های قبلی ذکر نشده، ایجاد شده است. بعضی از این یادداشت‌ها، نشانگر جزئیات تاریخی، اجتماعی، سیاسی، و فرهنگی روزگار مؤلف، کاتب، مالک، یا واقف نسخه خطی است. این یادداشت‌ها، جدای از متن نسخه، اهمیت بسیاری دارند و گنجینه اطلاعاتی بسیار مفیدی هستند. ویژگی‌های فرعی یادداشت در جدول ۷ آمده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۷. ویژگی‌های فرعی یادداشت

ویژگی اصلی	ویژگی فرعی (سطح اول)	ویژگی فرعی (سطح دوم)	ویژگی سوم (سطح سوم)	
یادداشت	شکل			
	محل درج عنوان			
	مندرجات			
	خلاصه			
	عرض دید			
	شیوه تهیه	خرید	خریدار	
			فروشنده	
			قیمت (بها)	
			تاریخ خرید	
		هدا	نشانه خرید	
			اهداگر	
			تاریخ اهداء	
			نشانه اهداء	
		انتقال	مکان اولیه	
			مکان انتقال داده شده	
			سفارش دهنده	
			مکان سفارش	
	جنس (ماده)	کاغذ	سفر	
			امانت	
		جلد	کاغذساز	
			مکان تهیه	
			درون جلد (اندرون)	
			آستریدرقه	
		روش شماره گذاری	روکش	
			عطف	
			جلدساز	
			محل درج نسخه	
صفحه بندی		ستون		
		تعداد سطور		
	جدولها			
	نگارگری			
تزیینات	کاغذ	کلیت		
		زمینه		
		سیک		
		نگارگر		
	جلد	درون جلد (اندرون)		
		روکش جلد		
		آستریدرقه		
		عطف جلد		
	صحافی	تذهیب کار		
		نوع		
		مکان صحافی		
		زمان صحافی		
مرمت	صحاف			
	مکان مرمت			
	زمان مرمت			
	مرمت کار			
آسیب دیدگی و آفات	جلد			
	کاغذ			
	صحافی			
	یادداشت نشانه			
نشانه	امضاء	نشانه موسیقی		
		برفراز		
		مهر	سجع مهر	
			شکل مهر	
			شرح مهر	

مطابق جدول ۷، یادداشت در میان تمام ویژگی‌های نسخ خطی این بافت، بیشترین میزان ویژگی فرعی (۷۴ ویژگی) را دارد که به آنها اشاره می‌شود:

منظور از شکل، متن و تمام‌تصویر و جدول‌بودن نسخه است. در بیشتر مواقع محتوای نسخه به‌شکل متن است؛ اما برخی نسخ خطی در زمینه علوم غربیه یا جغرافیایی مشاهده شده که محتوا به‌شکل جدول آمده است. در بافت اطلاعاتی جدید یا فراداده‌ای به این ویژگی توجه می‌شود. ویژگی فرعی مندرجات، به‌معنای توصیف فصل‌ها و بخش‌های مختلف و ویژگی فرعی خلاصه به‌معنای گزیده‌ای از محتوای فکری نسخه است. همچنین ذکر محل درج عنوان در نسخه، مدنظر فهرست‌نویسان قرار دارد.

اصطلاح «عرض دید» به معنای ملاحظه یا بازدید توسط تحویل‌دار، خزانه‌دار، یا کتابدار است که در کتابخانه پادشاهان، امرا، یا مساجد مشغول بودند. آنها این نسخه‌ها را ملاحظه و مهر می‌زدند. بنابراین، ملاحظه توسط افراد مشهور یا تعداد زیاد، باعث ارزش نسخه می‌شود.

در بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی شیوه تهیه نسخ بیشتر در صفحات ابتدایی ذکر شده است. از طریق این نوع یادداشت‌ها می‌توان پی برد نسخه در چه مکان‌هایی هست و به‌نوعی سیر تاریخی آن مشخص می‌شود. شیوه‌های تهیه نسخ خطی شامل خرید، اهداء، انتقال، سفارش، و امانت است. همچنین برای هر کدام از این ویژگی‌ها، ویژگی‌های فرعی‌تر در نظر گرفته شده است. به‌طور مثال، ویژگی‌های خریدار، فروشنده، قیمت، تاریخ، و نشانه خرید برای ویژگی خرید در نظر گرفته شده است.

مشکل‌ترین بخش نسخه‌شناختی، تحلیل ویژگی‌های کاغذ است و فهرست‌نویسان ایرانی حتی با حدس و گمان کوشیده‌اند آن را ذکر کنند. تعیین ورق و نوع کاغذ در نسخ خطی، به‌منزله تعیین منشاء جغرافیایی، نگرش کاتب، میزان اهمیت موضوع و عنوان کتاب، میزان تناسب کیفیت کاغذ با محتوای کتاب، و حتی نوع مرکب است (عظیمی، ۱۳۹۰). گاهی کاغذ حواشی نسخه‌های خطی به مرور زمان فرسوده و صحاف مجبور می‌شود کاغذ جدیدی به نسخه اضافه کند که با کاغذ خود نسخه متفاوت است که باید به این امر نیز اشاره شود. چنانچه نسخه خطی تاریخ کتابت نداشته باشد، می‌توان از روی نوع کاغذ و قرائن دیگر به زمان کتابت و مجهولات دیگر نسخه پی‌برد. از این‌رو، کاغذ در نسخه خطی فقط یک ماده فیزیکی نوشتاری نیست، بلکه می‌تواند یک موضوع محتوایی و پژوهشی باشد (تیموری‌خانی و همکاران، ۱۳۹۰).

چیدمان عناصر مختلف (شامل عناصر تزئینی) در نسخه را صفحه‌آرایی گویند. این چیدمان شامل شمارش تعداد سطر و ستون متن، حاشیه‌ها، و جداول است. نسخ خطی و هنر نگارگری ایرانی همواره زبان گویای فرهنگ و تمدن بزرگ ایرانی بوده است. از این رو، تزئینات در نسخه‌های خطی ایرانی جایگاه ویژه‌ای دارد. به‌زعم اکیموشکین^۱ کتابشناس روس «بسیاری از نسخ خطی فارسی، در عین حال اثری هنری و نقاشی به‌شمار می‌رود» (نقل در پیش‌نمازاده، ۱۳۸۱، ص ۴۹). بی‌شک پیشرفت جلدسازی همچون خط، وامدار تجلید قرآن و کتاب‌های مذهبی است. جلد یک نسخه از سه جزء جلد، روکش (رویه جلد)، و آستربردرفه تشکیل شده است که به آنها و تزئینات به‌کار رفته در آنها اشاره می‌شود.

ویژگی نشانه مربوط به هر گونه نشانه‌ای است که در نسخه ارزش توصیف دارد. این نشانه‌ها شامل امضاء، مهر، نشانه موسیقی، و برفراز است. مهرها یکی از عناصر مهم نسخه‌شناختی هستند. مهرها گاهی به‌جای نام اشخاص و امضاء بر نسخه‌ها اضافه می‌شوند. گاهی نام مؤلف، کاتب، و مالک یا واقف تنها از طریق شکل و سجع مهر شناسایی می‌شود. مهرها از نظر ظاهری، عبارت مهر، نام‌شناسی و مانند اینها بررسی می‌شوند. از آنجاکه جلد‌های بسیاری از نسخ در معرض فرسودگی و آسیب‌دیدگی است اشاره به نوع آسیب‌دیدگی و آفات و همچنین صحافی و مرمت و نوع آن حائز اهمیت است. در مواقعی همراه نسخه خطی، نامه، یادداشت یا پاستا مشاهده می‌شود که باید به‌طور کامل و با جزئیات توصیف شود. بیشتر این مواد، هیچ‌گونه ارتباطی با محتوا و موضوع نسخه ندارند؛ از این رو، توصیف آنها در ویژگی یادداشت سودمند خواهد بود.

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان داد به‌منظور توصیف و سازماندهی نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی از دیدگاه سازماندهی اطلاعات و دانش (توصیف و بازنمایی نسخ خطی با هدف شناسایی و تسهیل و تسریع دسترسی به آنها) با توجه به استانداردهای جدید سازماندهی دانش، به ۱۹ ویژگی اصلی و ۲۲۴ ویژگی فرعی نیاز است. همچنین علت اهمیت این ویژگی‌ها در بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی، تبیین شد. هنگام طراحی اولیه ویژگی‌ها به جهت هماهنگی با استانداردها و قواعد حوزه سازماندهی اطلاعات و دانش موجود از استانداردها یا طرح‌هایی نظیر طرح رمزگذاری متن استفاده شد. همچنین به بعضی از ویژگی‌ها نظیر عنوان «قراردادی»

1. Akimoshkin

و «اشیای مرتبط» که زمینه ایجاد ارتباط با سایر منابع و نسخ را فراهم می‌کند، توجه شد. به این ویژگی‌ها به‌عنوان ابزارهای پیونددهی در بافت سازماندهی دانش توجه شد؛ زیرا سبب ارتباط و پیوند میان موجودیت‌ها از نوع نسخه خطی خواهد شد. دو ویژگی اصلی «یادداشت» و «اشیای مرتبط» به‌ترتیب با ۷۲ و ۴۰ ویژگی، بیشترین تعداد ویژگی فرعی را داشتند.

تحلیل ویژگی‌های نسخ خطی این بافت نشان داد بیشترین تمرکز بر توصیف ویژگی‌های نسخه‌شناختی و زیبایی‌شناختی است. بنابراین، چنین نسخ منحصر به‌فردی نیازمند توجه بیشتر به ویژگی‌های نسخه‌شناختی برای توصیف بهتر خواهد بود. ویژگی‌هایی نظیر نوع نسخه، تصحیح، استنساخ، اجازه و انحاء، وقف، مشخصات ظاهری، و یادداشت‌ها به‌ویژه تزئینات و نگارگری نشان از اهمیت آنها در این بافت دارد و توصیف آنها موجب تمایز نسخه در دست توصیف با سایر نسخ خطی می‌شود. در ارتباط با پژوهش‌های پیشین، تاکنون پژوهشی درباره شناسایی و تعیین ویژگی‌های نسخ خطی بافت ایرانی-اسلامی انجام نشده است؛ از این‌رو، پژوهش حاضر نوآوری خاص خود را دارد. پژوهش‌های عمرانی (۱۳۸۵)، عظیمی و نازی (۱۳۹۰)، و عربگری (۱۳۹۶) تا حدودی با پژوهش حاضر ارتباط دارند. هدف اصلی پژوهش‌های ذکرشده تعیین عناصری برای توصیف نسخ خطی برای درج در پیشینه‌های نسخ خطی و درنهایت، پیشنهاد کاربرگه استاندارد بود؛ درحالی‌که پژوهش حاضر چنین رویکردی را دنبال نمی‌کند. تحلیل این پژوهش‌ها نشان داد که در پژوهش عمرانی (۱۳۸۵) از ۷۶ عنصر پیشنهادی، به ۴۸ عنصر و در پژوهش عظیمی و نازی (۱۳۹۰) از ۱۱۰ عنصر پیشنهادی، به ۵۰ عنصر توجه شده است. شایان ذکر است نیمی از عناصر پیشنهادی پژوهش عظیمی و نازی (۱۳۹۰) در بافت سازماندهی اطلاعات و دانش، ارزش ویژگی‌هاست نه یک ویژگی که به آن به‌تنهایی برای توصیف نسخه‌های خطی توجه شود. همچنین این دو پژوهش حدود ۲۵ عنصر مشترک داشتند. به‌طور کلی، پژوهش‌هایی که بر معرفی عناصر توصیف‌شده نسخه‌های خطی متمرکز بودند، ۵۰ الی ۶۰ ویژگی اولیه را شکل دادند. در ادامه، استانداردهای فراداده‌ای در این زمینه نظیر دابلین کور، طرح رمزگذاری متن، و مادس به جهت هماهنگی با استانداردها و قواعد حوزه سازماندهی اطلاعات و دانش بررسی شد که حدود ۱۵ عنصر استفاده شد. درنهایت، ۱۹ ویژگی اصلی و ۲۲۴ ویژگی فرعی ویژه نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی ارائه شد که به‌لحاظ تعداد و بافت اطلاعاتی متمایز بوده است.

ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی شناسایی شده در پژوهش حاضر می‌تواند برای ایجاد پروفایل کاربردی فراداده‌ای جهت توصیف و سازماندهی نسخ خطی به‌ویژه در محیط الکترونیکی استفاده شود. این ویژگی‌ها می‌تواند موجبات افزایش نقاط دسترسی و بهبود دسترس‌پذیری به نسخه‌های خطی و به‌دنبال آن افزایش مطالعات نسخه‌پژوهی شود. همچنین ویژگی‌های نسخ خطی این بافت می‌تواند کاربردهای متفاوتی داشته باشند، نظیر تقویت یا تکمیل طرح رمزگذاری متن، لحاظ‌شدن در سایر استانداردهای محتوایی، و پیاده‌سازی در نرم‌افزارهای کتابخانه‌ای یا مدیریت محتوا که باعث تکمیل کاربرگه استاندارد فهرست‌نویسی نسخ خطی نیز خواهد شد.

مآخذ

- افضلی، مهدی (۱۳۸۷). تحلیلی بر آمار نسخ خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه. *آینه میراث*، ۶ (۳)، ۷۴-۹۹.
- انوار، سیدعبدالله (۱۳۸۱، آبان). فهرست‌نگاری: چگونه نسخه‌های خطی را باید فهرست کرد؟ *پیام بهارستان*، ۲۹-۴۱.
- انوار، سیدعبدالله (۱۳۸۵، آبان). اصول و روش فهرست‌نویسی نسخ خطی. *پیام بهارستان*، ۳۲-۳۸.
- انوار، سیدعبدالله (۱۳۸۹، آبان). کاربرگه نسخه‌های خطی. *کتاب ماه کلیات*، ۱۴-۱۹.
- بنی‌اقبال، ناهید؛ وزیرپور کشمیری، مهرداد؛ و علیزاده‌فر، ناهید (۱۳۹۳). تحلیل کتاب‌شناختی نسخه‌های خطی فارسی دوره صفویه با تأکید بر ویژگی‌های کتابتی و نوع خط. *دانش‌شناسی*، ۷ (۲۷)، ۱۷-۳۰.
- پیش‌نمازاده، قدرت‌الله (۱۳۸۱، آبان). آموزش نسخه‌شناسی و فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی. *پیام بهارستان*، ۴۲-۵۵.
- تیموری‌خانی، افسانه؛ اکبری‌داریان، سعیده؛ و کشاورز، فتح‌الله (۱۳۹۰). تحلیل اطلاعات نسخه‌شناسی نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. *مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ۲۲ (۳)، ۴۷-۵۵.
- خانی‌پور، رضا (۱۳۷۸). درآمدی بر فهرست‌نویسی کتاب‌های خطی. *فصلنامه کتاب*، ۱۰ (۴)، ۳۷-۴۸.
- خوشبخت، ملیکا؛ خسروی، فریبرز (۱۳۸۸). بررسی میزان انطباق پیشینه‌های کتابشناختی موجود در پایگاه نسخ خطی خانه کتاب با استانداردهای فهرست‌نویسی. *مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ۲۰ (۳)، ۱۱۵-۱۲۲.
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۰). *نسخه‌شناخت (پژوهشنامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی)*. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

- عربگری، لیلا (۱۳۹۶). مقایسه مدخل‌های استانداردهای فراداده‌ای در پایگاه‌های نسخه‌های خطی فارسی با مدخل‌های استانداردهای فراداده‌ای در پایگاه‌های خارج از ایران در پوشش مدخل‌های نسخه‌های خطی. *تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی*، ۲۳ (۴)، ۴۶۷-۴۸۶.
- عربگری، لیلا؛ کر بلاآقایی کامران، معصومه؛ و رضایی شریف‌آبادی، سعید (۱۳۹۲). میزان بهره‌گیری از استانداردهای ابر داده‌ای در ذخیره‌سازی نسخه‌های خطی موجود در پایگاه‌های نسخه‌های خطی فارسی. *مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ۲۴ (۳)، ۱۳۲-۱۴۸.
- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۹۰). بررسی تحلیلی عنصر کاغذ در نسخه‌های خطی ایرانی-اسلامی. *مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ۲۲ (۴)، ۳۹-۵۴.
- عظیمی، حبیب‌الله؛ نازی، ایوب (۱۳۹۰). تحلیل فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی در ایران از جنبه وجود یا نبود الگو در آن و ارائه راهکارهای بهبودی در جهت ایجاد قالب استاندارد ملی. *کتابداری و اطلاع‌رسانی*، ۱۴ (۲)، ۲۶۳-۲۸۲.
- عمرانی، سیدابراهیم (۱۳۸۵)، دی، بهمن، و اسفند). عناصر کتابشناختی پیشنهادی برای کاربرگه ملی فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی. *کتاب ماه کلیات*، ۹-۱۸.
- غلامحسین زاده، زهره (۱۳۹۰). استفاده از الگوی مفهومی ملزومات کارکردی پیشینه‌های کتابشناختی در فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی دیجیتال‌شده. *کتابداری و اطلاع‌رسانی*، ۱۴ (۲)، ۱۷۱-۱۹۲.
- فخری سعادت، عادل (۱۳۹۳). *بررسی میزان انطباق پیشینه‌های کتابشناختی پایگاه نسخ خطی آستان قدس رضوی با استاندارد توصیف و دسترسی به منبع*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)، مشهد.
- فدایی، غلامرضا (۱۳۸۶). *آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی)*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- فریدونی، حسنعلی؛ عمادی، مرجان (۱۳۹۰). بررسی عناصر فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و تعاریف آنها. *شمسه*، ۳ (۱۲ و ۱۳)، ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۸، از
- http://shamseh.aqr-libjournal.ir/article_50371_9b8bf2d5e3dafaa05ae6c655f50b1e05.pdf
- کسائی، سیدعلی (۱۳۸۳). نسخه‌های خطی اسلامی در جهان. *فصلنامه کتاب*، ۱۵ (۱)، ۱۳۶-۱۴۴.
- متقی، حسین (۱۳۹۵). *نسخه‌های خطی اسلامی در روسیه*. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران؛ سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی.
- مطلبی، داریوش (۱۳۹۲، خرداد). *فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی*. *کتاب ماه کلیات*، ۲-۳.
- نازی، ایوب؛ قاسم‌پور، سکیه (۱۳۹۰). *فهرست‌نویسی نسخ خطی در کتابخانه ملی ایران: روندها و رویه‌ها*. *مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ۲۲ (۳)، ۱۰۵-۱۱۴.

نبوی، مجید؛ فدایی، غلامرضا؛ و نقشینه، نادر (۱۳۹۳). بررسی استانداردهای به‌کاررفته در توصیف نسخ خطی در پایگاه‌های اطلاعاتی پیوسته نسخ خطی اسلامی. *مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ۲۵ (۲)، ۲۲-۳۳.

Ameen, K., & Shafique, F. (2009). Oriental collection in the Punjab university library: a case study. *Trends in Informtion Management*, 5 (1), 16-33.

Bauden, F. (2016). *Catalogues of the Arabic, Persian and Turkish manuscripts in Belgium* (Vol. 1), Leiden; Boston: Brill. Retrieved May 17, 2019, from https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/59379/1/Pages%20de%209789004326453_print_content_text-2.pdf

Day, M. (2010). IMPACT Best Practice Guide: Metadata for Text Digitization & OCR. Retrieved October 18, 2018, from <https://purehost.bath.ac.uk/ws/portalfiles/portal/276937/IMPACT-metadata-bpg-pilot-1.pdf>

El Bannay, O., Benslimane, R., Rais, N., & El Makhfi, N. (2009). Application for visualization of Arab manuscripts. in *IEEE/ACS International Conference on Computer Systems and Applications*, 10-13 May, (pp. 779-782). IEEE.

Gacek, A. (2004). Persian manuscripts in McGill university libraries. *MELA Notes*, 77, 1-9.

Ghali Nasr, W. (2009). Different practices in manuscript cataloging in Egypt: How could they be reconciled? *Cybrarians Journal*, 20. Retrieved October 21, 2018, from <https://ecommons.aku.edu/libraries/6>

Ide, N. M., & Sperberg Mc-Queen, C. M. (1995). The TEI: History, goals and future. *Computers and the Humanities*, 29 (1), 5-15.

Jordanous, A., Lawrence, K. F., Hedges, M., & Tupman, C. (2012). Exploring manuscripts: Sharing ancient wisdoms across the semantic web. in *International Conference on Web Intelligence, Mining and Semantics*, 13-15 June,. Retrieved May 16, 2019, from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.647.214&rep=rep1&type=pdf>

Khalidi, O. (2003). A guide to Arabic, Persian, Turkish and Urdu manuscript libraries in India. *MELA Note*, 75-76, 1-59.

Sanderson, R., Albritton, B., Schwemmer, R., & Van de Sompel, H. (2011).

SharedCanvas: a collaborative model for medieval manuscript layout dissemination. in *Proceedings of the 11th Annual International ACM/IEEE Joint Conference on Digital Libraries (JCDL), April 14*, (pp. 175–184). ACM. Retrieved May 16, 2019, from <https://www.slideshare.net/azarothe42/sharedcanvas-a-collaborative-model-for-medieval-manuscript-layout-dissemination>

Szántó, I. (2012). The heritage of Persian art in Bosnia and Herzegovina. Retrieved May 17, 2019, from <http://www.cultureshutdown.net/the-heritage-of-persian-art-in-bosnia-and-herzegovina/>

Uhlir, Z. (2008). Digitalization is not only making images: Manuscript studies and digital processing of manuscripts. *KNYGOTYRA*, 51, 148-162.

استناد به این مقاله:

محمدی استانی، مرتضی؛ چشمه سهرابی، مظفر؛ شعبانی، احمد؛ عاصمی، عاصفه؛ و طاهری، سیدمهدی (۱۳۹۸). شناسایی و تعیین ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی از دیدگاه سازماندهی اطلاعات و دانش. *مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ۳۰ (۱)، ۱۷۶-۱۹۹.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی